

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2025.2.97>

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ
КУЛЬТУРА РЕЧИ
SPEECH CULTURE

*KİFAYƏT İMAMQULİYEVƏ (Azərbaycan)**

ADLANDIRMADA SAMİT QOŞALAŞMASI, GEMİNATLIQ VƏ YA
“GÜZGÜ” ÜSULU

Xülasə

Söz ortasında samit qoşalaşması akustik cəhətdən dilin təbii halı olub, ilkin dil əlamətlərindən biri kimi özünü göstərir. Əsasən, ikihecalı sözlərdə müşahidə olunan samit qoşalaşması dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dili və dialektlərində də uşaq leksikonunun ən aktiv dil hadisəsidir: babba/ ba^obba ‘baba’, nənnə/ nənnə ‘nənə’, dəddə/ dəddə ‘dədə’, əddə/ adda ‘ada/ ata’, ənnə/ annə ‘ana’, abba/ apba/ hapba ‘appa, yemək’, əbbə/ əpbə ‘əppək, çörək’, qaqqə ‘şirniyyat’, quqqu ‘quş, xoruz’, üffü/ üffü ‘isti yemək’, buvva ‘buva, su’, aqqa ‘ayaqqabı’, cızza/ dızza/ dızza ‘cıza; qaynar, isti bir şeyə işarə’ və s. Buradakı qoşalaşma prosesini eyni açıq hecanın təkrarından (də-də-də...) sonra dildə qapalılaşma yolu ilə formalaşan (dəd-də) çoxhecalılığa keçid mərhələsi kimi düşünmək olar.

Samit qoşalaşması dildə bir “güzgü” üsuludur; qoşa samitin ortasından ayrılan heca qatlarından ikincisi birincidə olduğu kimi güzgüdə əks olunur. Tələffüz zamanı birinci hecanın son samiti öz məxrəcində rahatladıcı bir mövqe tutur, hətta samitin xüsusiyyətindən (novlu, süzülən, sonor, burun, kipləşən və s.) asılı olaraq, nəfəsli bir şəkildə davamlılıq göstərir.

Qoşasamitli sözlərin hamısında geminatlıq axtarmaq doğru deyil. Geminatlıq samit uzanmasıdır. Bu isə kipləşən-partlayan və kipləşən-novlu samitlərdə müşahidə olunmur, çünki bu samitlərdə sərtlik vardır. Novlu və sonor səslərdə davamlılıq güclü və elastik (yumşaq) olduğu üçün geminatlıq yarana bilər.

Açar sözlər: *dialekt, samit qoşalaşması, geminatlıq, uşaq dili, güzgü üsulu.*

Söz ortasında samit qoşalaşması akustik cəhətdən dilin təbii halı olub, ilkin dil əlamətlərindən biri kimi özünü göstərir. Əsasən, ikihecalı sözlərdə müşahidə olunan samit qoşalaşması dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dili və dialektlərində də uşaq leksikonunun ən aktiv dil hadisəsidir: babba/ ba^obba ‘baba’,

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin müdiri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. E-mail: k.imamquliyeva@mail.ru

nənnə/ nənnə ‘nənə’, dəddə/ dəddə ‘dədə’, əddə/ adda ‘ada/ ata’, ənnə/ annə ‘ana’, abba/ apba/ hapba ‘appa, yemək’, əbbə/ əpbə ‘əppək, çörək’, qaqqə ‘şirniyyat’, quqqə ‘quş, xoruz’, üffü/ üffə ‘isti yemək’, buvva ‘buva, su’, aqqa ‘ayaqqabı’, cızza/ dızza/ dızza ‘cıza; qaynar, isti bir şeyə işarə’ və s. Buradakı qoşalaşma prosesini eyni açıq hecanın təkrarından (də-də-də...) sonra dildə qapalılışma yolu ilə formalaşan (dəd-də) çoxhecalılığa keçid mərhələsi kimi düşünmək olar.

Maraqlıdır ki, bu sözlərin əksəriyyəti heç bir mənə fərqi yaratmadan bir samitlə də işləyə bilər. Böyüklərin körpələri, körpələrin də böyükləri təqlid etməsi bu sözlərin sayını artırır. Məsələn, üffü/ üffə, cızza/ dızza/ dızza yamsılama yolu ilə, aqqa isə “ayaqqabı” sözünün uşaq dilinə uyğunlaşdırılması yolu ilə böyüklərin körpələrə öyrətdiyi sözlərdir. Həmçinin aqqa/ ayaqqabı sözünün tarixi o qədər də qədim deyil. Lakin “su” mənasında işlənən buvva/ buva sözünün tarixi çox qədimdir. Bunun bir göstəricisi də anlautda “b” dominant samit başlanğıcının olmasıdır (İmamquliyeva, 2019: 690-704). Məlumdur ki, buğ, buxar, bulud, buz, bulaq sözləri də etimoloji cəhətdən **bu** praformasından törəmişdir. Həmin söz bu → buv → suv → su istiqamətində inkişaf edərkən səs axarındakı v – ğ, v – y samit keçidləri ilə qapalı heca variantlarını (buv/suv, buğ/suğ, buy/suy) yaratmışdır. Azərbaycan ədəbi dilindəki suvarmaq, suvaq və s. sözlərdə suv- kök morfemi özünü göstərir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində belə nümunələr daha çoxdur: savacax (Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan) / savayax (Cəbrayıl, Laçın) / suvacax (Cəbrayıl, Qafan, Oğuz) ‘dəyirman, əkin sahələrinə və s. su buraxılan yer’, suyadax (Tovuz) ‘həddindən artıq su tökülən yer’, suvat (Basarkeçər, Cəbrayıl, Qarakilsə, Salyan) / suad (Tovuz) / suat (Borçalı, İmişli, Kürdəmir, Qazax, Zərdab) ‘çay, göl, arx və eləcə də bunların kənarında mal-qara suvarmaq, paltar yumaq və s. üçün düzəldilmiş yer’, süyərmax (Meğri) ‘suvarmaq’, sıvığ / sıyığ / sulu <əriştə> (Qarabağ, Naxçıvan) və s. “Su” mənasında işlənən qu / cu / yu variantlarının da semantik dəyişmələrdə, bir çox sözlərin yaranmasında xüsusi rolu olmuşdur. Dərbənd dialektinin Cimikənd şivəsində *cuvadam*, Padar, Mollaxəlil şivələrində isə *yuvadam* sözləri “yuyuram” mənasında işlənərkəndir (Azərbaycan, 2009:31). Anlautda y samitinin müqabilində c səsinin işlənməsi türk dillərinin qırpaq qrupu üçün səciyyəvidir (ИҶербақ, 1970:159).

Türk dilləri və dialektlərində olduğu kimi, qeyri-türk dillərində də ulu dil elementi olan b samitinin müqabilində v / w səsinin işlənməsi müşahidə olunur. Bunu nəzərə alsaq, вода (rus), آب - ab (fars), water (ingilis), Wasser (alman) və s. sözləri bu/ba/buvva praformalarının fonetik variantları və ya güzgü hissəsi kimi düşünmək olar. Bataq/ battaq/ batdax, bataqlıq / battaqlıq/ batdaxlıx sözünün də daşlaşmış kök morfemi tarixən “su” mənasında işlənmiş **ba-** ünsürü ilə bağlıdır.

M.Kaşğari *bu* sözünü “buğ, buxar” mənasında qeydə almışdır (Kaşğari, 2024,III:76). Həmçinin bu lüğətdə qoşasamitli *uvva* sözünün “yemək adı” mənasında işləndiyi göstərilmişdir (Kaşğari, 2024,I:148).

Bəs qoşa samitin işlənməsi hansı ehtiyacdən yaranır?

Söz ortasında samit qoşalaşması dilçilərin diqqətini hər zaman cəlb etmiş, geminat səs məsələsinə toxunulmuş (Axundov, 1973: 172-178), geminat və samit qoşalaşması terminləri ekvivalent termin olaraq işlədilmiş (Hacıyev, 2018:62-64; Paşayev, 2003:122-126; Zeynalov, 1981:38), bəzən səs artımı hadisəsi kimi (ullu ‘ulu’) qeydə alınmış (Azərbaycan, 2009:34), bəzən də assimilyasiyaya uğramış sözlər (rahatdix, oynadallar, gələllər, dinəmməz və s.) səs qoşalaşması nümunələri ilə birgə verilmişdir (Hacıyeva, 2017:176-177).

Dilçilik lüğətlərində “geminat” termini “*uzun samitlər*” şəklində izah olunur (Dilçilik, 2006:147; Sayalı, 2018:215; Adilov, 2020:198). Azərbaycan dilində, eləcə də dialekt və şivələrdə saitlərdən fərqli olaraq, samitlərin ayrılıqda heca yaratma funksiyası yoxdur. Bununla belə, adi kəmiyyətdə tələffüz olunan samit fonem nitq prosesində uzun və qısa variantları ilə çıxış edə bilir. Qoşasamitli sözlərdə müşahidə olunan uzanma, əsasən, novlu (v, f, w, x, y, j, ş, z, s) və ya sonor (l, m, n, r) qoşa səslərin tələffüzü ilə bağlıdır. Bu halda qoşa samitin birincisi ilk hecanın - qapalı hecanın son səsi olur və davamlılıq göstərərək məqsədli şəkildə mümkün qədər uzanır. Qoşa samitin ikincisi isə 2-ci hecanın – örtülü hecanın ilk samiti olur və adi kəmiyyətdə tələffüz edilir. Kipləşən-partlayan və kipləşən-novlu (q, d, t, b, p, k, c, ç) qoşasamitli sözlərin birinci hecasında isə uzanma olmur, davamlılıq isə qapanaraq fasilə yaratma səviyyəsində özünü göstərir. Səsin kipləşmə məxrəcində hava axınının yolu qapanır. Həmin məxrəcdə bir qədər dayanıqlılıq göstərilə belə, bu, səs səviyyəsində özünü büruzə vermir. Belə qoşasamitli sözlərdə geminatlıqdan – uzun samitdən danışmaq doğru olmaz.

Qoşasamitli sözlərdə həmin samitlərin bir hecada olması, yaxud birlikdə uzanma yaratması da mümkün deyil.

Söz ortasında istənilən eynicinsli qoşa samitin tələffüz prosesi iki müxtəlifcinsli samitin tələffüz prosesi həcmində ola bilməz. Əgər bir samitin tələffüz prosesi 1 vahid həcmində götürülsə (başlangıç, yaxud ekskursiya – 0,25; səslənmə, yaxud zirvə - 0,5; sönmə, yaxud rekursiya – 0,25), söz ortasında ayrı-ayrı hecada işlənən iki müxtəlifcinsli samitin tələffüz prosesi 2 vahid həcmində olacaqdır. Məsələn: taxta/ taxda sözündə biri novlu, digəri kipləşən-partlayan olmaqla iki müxtəlifcinsli samitin tələffüz həcmi 2-dir: $xt/xd/2 = (0,25+0,5+0,25) + (0,25+0,5+0,25)$. Söz ortasında eynicinsli qoşa samitin tələffüz prosesi isə 1,5 vahid həcmindədir. Çünki danışq üzlərinin məxrəci eyni olduğu üçün qoşa samitlərin tələffüzü 4 mərhələdən keçir; 1-ci samitin rekursiya, 2-ci samitin ekskursiya mərhələsi ixtisara düşür: başlangıç + zəif səslənmə + güclü səslənmə + sönmə. Məsələn: avvam/ əvvam/ əvvam (vv/ 1,5 = 0,25 + 0,5 + 0,5 + 0,25) ‘avam’. Bu sözdəki qoşa samitin (0,5 + 0,5) səslənmə fərqi birinci - qapalı hecanın son səsinin zəif, ikinci - örtülü hecanın ilk səsinin isə güclü olmasındadır. Çünki, ümumiyyətlə, hər bir qapalı hecanı formalaşdıran samit - konsonant (VK, KVK) zəif, örtülü hecanın yaranmasında iştirak edən samit isə (KV, KVK) güclü və aydın səslənir. Bu nəzəri fikirlər birinci hecanın sonu, ikinci hecanın başlangıçı olmaqla yanaşı işlənmiş eynicinsli və müxtəlifcinsli samiti olan bütün sözlərə aid edilmişdir. Lakin səsin xüsusiyyətindən, sözdəki, yaxud cümlədəki mövqeyindən

asılı olaraq, bu nisbət qismən dəyişə bilər. Nümunə olaraq laboratoriyada analiz edilmiş sözləri nəzərdən keçirək: söz ortasında müxtəlifcinsli samit işlənmiş **taxta** sözünün tələffüzündə $x = 116$ ms (ms – millisaniyə), $t = 48$ ms, samitlərarası məsafə = 44 ms; söz ortasında eynicinsli qoşa samit işlənmiş **avvam/ ævvam/ əvvam** ‘avam’ sözünün tələffüzündə $v_1 = 66$ ms, $v_2 = 36$ ms, samitlərarası məsafə 165 ms vaxt tələb etmişdir. Toplamda yalnız səslərə sərf olunan vaxt isə belədir: $xt = 164$ ms, $vv = 101$ ms.

Tələffüz zamanı söz ortasında iki eynicinsli samitin yan-yanı işlənməsi müxtəlif səbəblərdən ola bilər:

1. Kök və şəkilçi morfevlərdə samitlərin assimilyasiyaya uğraması: qarlı → qarrı, başçı → baççı, cütçü → cüççü/ cüçcü, anla → anna, isti → issi, azca → acca, dinməz → dimməz, üzziq ‘üzlük’ və s.

2. Mürəkkəb sözlərin yaranmasında iştirak edən tərəflərin birincisində son və ikincisində başlanğıc samitin eyni olması: addəyişmə, duvaqqapma/ duvaqqapba, ayaqqabı, bəddua və s.

3. Söz kökü ilə şəkilçi arasında, həmçinin mürəkkəb sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin tərəfləri arasında səsdüşümü nəticəsində eynicinsli samitlərin yanaşı qalması: şəlləməx’ ‘şələləmək’ (Gorus), başsağı (Çənbərək) ‘başiasağı’ / başsağa (Karvansaray) ‘başiasağa’.

4. Ədəbi dildə qoşa samitlə işlənən alınma sözlər: şəffaf, bəna, qəddar, müəmma, millət, sərrast, bərrəkəda və s.

5. Tarixən kök və şəkilçi morfevləri deformasiyaya uğramış milli sözlər: addım, dirrik və s.

Etimoloji təhlillər göstərir ki, assimilyasiyaya uğramış bəzi sözlər də daşlaşaraq qoşasamitli sözlər kimi təzahür edir.

Səbəblər müxtəlif olsa da, söz ortasında eyni məxrəcdən olan yanaşı samitlərin tələffüzü 1,5 vahid həcmindədir. Novlu və ya kipləşmə baxımından da qoşasamitli sözlər laboratoriyada analiz edilmiş, belə bir nəticə alınmışdır: dişarası, novlu qoşa s samiti ilə işlənmiş **kəssək** sözündə $s_1 = 117$ ms, $s_2 = 89$ ms; tərkibində kipləşən-partlayan üç q samiti olan, 2-ci samitdən sonra davamlılıq göstərilərək tələffüz edilən **qaqqa** sözündə $q_1 = 48$ ms, $q_2 = 37$ ms, $q_3 = 42$ ms, qoşa samitin arasındakı məsafə = 243 ms; davamlılıq göstərilmədən tələffüz olunan qoşa q samitinin işləndiyi **çöqqəx** ‘çökək’ sözündə $q_1 = 96$ ms, $q_2 = 29$ ms, samitlərarası məsafə = 141 ms vaxt tələb olunmuşdur. Ayrıılıqda qoşa s səsinin göstəricisi $s_1 + s_2 = 117$ ms + 89 ms = 206 ms, qoşa q samitinin göstəricisi $qaqqa$ sözündə $q_1 + q_2 = 37$ ms + 42 ms = 79 ms, **çöqqəx** sözündə isə $q_1 + q_2 = 96$ ms + 29 ms = 125-dir. Göründüyü kimi, novlu qoşa samitin tələffüz həcmi kipləşən-partlayan qoşa samitin tələffüz həcmindən böyükdür.

Söz ortasında samit qoşalaşması baş vermə səbəbinə görə tamamilə fərqli fonetik hadisədir və bəşəri dilin tarixi qədər qədimdir. Türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili və onun dialektləri, xüsusən cənub qrupu dialektləri üçün səciyyəvidir.

Samit qoşalaşması dildə bir “güzgü” üsuludur; qoşa samitin ortasından ayrılan heca qatlarından ikincisi birincidə olduğu kimi “güzgü”də əks olunur. Tələffüz zamanı birinci hecanın son samiti öz məxrəcində rahatladıcı bir mövqe tutur, hətta samitin xüsusiyyətindən (novlu, süzülən, sonor, burun, kipləşən və s.) asılı olaraq, nəfəsli bir şəkildə davamlılıq göstərir (sanki tufan zamanı sakitlik). Məsələn, ikihecalı kəsək (kə-sək) sözü 2 morfem - kəs + ək morfemləri əsasında yaranmışdır, feildən düzəlmiş isimdir. Azərbaycan dilinin qərb və cənub qrupu şivələrində “kəssək” şəklində qoşa s ilə işlənir. Azərbaycan dilində söz ortasında iki kar samitin ikincisinin cingiltililəşməsi (belə hallarda kar-cingilti samit cütlüyü formalaşır) prinsipi ilə, həmçinin sonu k ilə bitən milli sözlərdə k/x/y variantlarının işlənmə səbəbindən kəssək/ kəssək'/ kəssəy/ kəszək'/ kəszək'/ kəszəy/ kəszəy (Babək, Böyük Qarakilsə, Dərələyəz, Kəngərli, Naxçıvan, Sədərək, Şərur) şəklində tələffüz olunur: - Kəssək/ kəssəy/ kəszəy oturur daş üçün ağılır (zərbi-məsəl).

Etimoloji cəhətdən qıs- feili və ad düzəldən -a şəkilçisindən yaranmış “qısa” sözündə qıssa/ qıssa şəklində qoşalaşma müşahidə olunur: - Cəli'n cəldi' nə cəldi? Üçcə dənxə şey gətirdi: biri uzun, biri qıssa, biri də yoğun. Uzun ömrüdü, qıssa dilidi, yoğun da dəvləti'di' (Babək rayonu, Nehrəm kəndi. “Duvaqqapma” mərasimindən).

Dışarısı novlu s samiti birinci hecada davamlı tələffüz oluna bilir: qısss...sa, kəsss...sək. İkinci hecadakı s samiti güclü, aydın və kəskin bir şəkildə bu davamlılığa son qoyur. Samitlərdəki davamlılığı nəzərdən keçirən T.Hacıyev yazır: “... səssizlərin qoşalaşmasından sözlərdə artıqlıq ifadə edən mənə çalarlığı yaratmaq üçün istifadə edilmişdir (Hacıyev, 2018:63).

Əslində samit davamlılığı “güzgü” üsullu qoşalaşmanın baş vermədiyini sözlərdə, həmçinin qapalı hecaların əksəriyyətində də müşahidə olunur. Bəzən əzizləmə mənalı müraciət (gözzümün işığı, qaddan alım, ballam və s.), bəzən təhqir (heyvan, axxmax, səyydəş ‘gic’ və s.), bəzən dərəcə (qıppquru/ qıffquru, qıppqara/ qıffqara, dümmüz və s.) və s. mənalar yaradır. Lakin belə davamlılıq müvəqqəti olur, digər işlənmə məqamlarında əvvəlki vəziyyətinə qayıdır və qrammatik-semantik cəhətdən heç bir dəyişikliyə uğramır. Samit davamlılığında modallıq və ya dərəcə əlamətlərinin olmasında (Hacıyev, 2018:62-64) həqiqət var, lakin bu yalnız söz ortasında samit qoşalaşması fonetik hadisəsinə şamil oluna bilməz. Bu, emosionallıqla bağlı hər bir nitq vahidində - birinci hecası qapalı samitlə bitən hər bir sözdə baş verir.

Samit qoşalaşması ilə bağlı türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili və dialektlərində 3 proses izlənilir: 1) sabitləşmiş qoşa samit; 2) tərəddüdlü (gah işlənən, gah işlənməyən) qoşa samit; 3) tək samit. Məsələn, Azərbaycan dilində qoşa samitlə işlənən bəzi sözlər (yeddi, səkkiz, doqquz, əlli, eşşək və s.) bir şox türk dillərində bir samitlə işlənir (yedi/yeti, sekiz/seqiz, dok'uz/ tok'uz/ toğiz, eli, eşək və s.). Yaxud da əksinə, Azərbaycan ədəbi dilində tək samitlə işlənən sözlər (məsələn: otuz) bəzi türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində (Babək, Kərkük, Şahbuz, Təbriz) qoşa samitlə (ottuz) işlənir.

Tərəddüdlü qoşa samitlər çox vaxt informativ yükün çatdırılması ilə bağlı olur. Məsələn: İkki əyağını bir başmağa diriyif (Qarakilsə - Şəki). Əyyağımın iksi də ərgi'yir (Ordubad - Unus). Cümlələrdə “iki” və “ayaq” sözlərində qoşalaşmanın olması (ikki, əyyağ) o demək deyildir ki, bu şivələrdə həmin sözlər mütləq qoşa samitlə işlənir; tək samitlə də işləyə bilər. Hətta bu sözlərin eyni cümlədə qoşalaşma ilə işlənməsi tələffüz baxımından çətinlik yaradır. Yalnız informativ yükü götürən sözlərdə bu fonetik hadisə baş verir. Sabitləşmiş qoşa samitli sözlərdə isə yerindən asılı olmayaraq, qoşalaşma daimidir: - Kəssəx'ləri' çuqura doldurgunan (Babək - Didivar).

Azərbaycan dili dialekt və şivələrində sabitləşmiş samit qoşalaşması yayılma arealına görə ikixüsusiyyətlidir: a) eyni samitlə qoşalaşma (hammi, illap/ illaf, höccət, itti 'iti'); b) kar-cingiltili samit cütünü ilə qoşalaşma (yetdi 'yeddi', batdax 'bataq', çəkgüş 'çəkie' və s.).

Kar-cingiltili samit cütünü ilə qoşalaşma regional fonetik özəlliklə bağlıdır. Söz ortasında qoşa cingiltili d samitinin tələffüz zamanı dəyişməz qalması Azərbaycan ədəbi dilinin başlıca norma əlamətidir. Qoşa d samitinin birincisi karlaşırsa, bu xüsusiyyət şərqi qrupu şivələrinin, həmçinin Bakı dialektinin fonetik göstəricisidir: atdım 'addım', yetdi 'yeddi' və s. Tabasaranın Sanak şivəsində “addım” sözü *adun* şəklində, yəni bir *d* ilə qeydə alınmışdır (Azərbaycan, 2009:296). Azərbaycan dilinin əksər, o cümlədən cənub və qərb qrupu şivələrində iki kar samitin ikincisinin cingiltililəşməsi prinsipi daha güclüdür: battax/ batdax 'bataq', battaxlıx/ batdaxlıx 'bataqlıq', düddəx/ dütdəx/ düttəx/ dütdəx' 'tütək', kəssəx/ kəszəx' 'kəsək', qıssa/ qıssa 'qısa' və s.

Bəzən dialektlərdə samit qoşalaşmasının semantik dəyişikliyə səbəb olduğu da diqqəti cəlb edir. Dialektlərdə işlək və xarakterik qoşalaşmaları nəzərdən keçirməklə semantik və fonosemantik dəyişmələri izləmək olar.

Kipləşən-partlayan və kipləşən-novlu səslərin (q, d, b, t, p, k, c, ç) qoşalaşmasında əsas üstünlük q samitindədir, digər samitlərin qoşalaşması isə q samiti ilə müqayisədə azdır. M.Şirəliyev qoşa q ilə işlənən sözlərin sayının 75-ə qədər olduğunu göstərsə də (Şirəliyev, 2008:117), müxtəlif bölgələr üzrə dialektoloji materialın davamlı olaraq toplanması nəticəsində bu say daha da artmışdır. Söz ortasında qoşa q ilə işlənən bəzi sözlərə nəzər salaq: bəqqə 'Süd sağmaq üçün saxsı qab' (Quba), bıqqada 'bu qədər', oqqada 'o qədər' (Kürdəmir), baqqama 'körpə uşaqlar üçün yumurta və undan hazırlanan xörək', daqqay 'küçük' (Dərbənd), çaqqala 'kal, yetişməmiş ərik' (Babək, Naxçıvan), çuqqu 'qadın yaylığı' (Qəbələ), şoqqar 'arıq' (Kəlbəcər), daqqa 'lovğa, ədabaz' (Bərdə, Qazax, Hamamlı, Yevlax), qaragül dərisindən papaq növü' (Mingəçevir, Naxçıvan, Şəki), cıqqa 'papaq növü' (Culfa, Naxçıvan), cıqqa (Biləsuvar)/ cıqqan/ dıqqan 'azca, azacıq' (Beyləqan, Füzuli, İmişli, Kürdəmir, Şamaxı), cıqqılı/ ııqqılı / dıqqılı 'balaca', dıqqi (Naxçıvan, Ordubad)/ dıqqı (Culfa, Ordubad) 'vərəm xəstəliyi', cıqqana 'pambıq qozasının içində qalan azacıq pambıq' (Ucar) və s.

Muğan qrupu şivələrində *addaş* sözü 'adaş' (Şirəliyev, 2008:118), Dərbəndin Cimikənd şivəsində bir d ilə işlənən *adaş* sözü isə 'ata, böyük qardaş'

mənalarını ifadə edir (Azərbaycan, 2009:296). Uşaq leksikonunda da ata sözünün ad'a/ ædæ/ ad'd'a/æd'd'æ variantları müşahidə edilir.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə olunan bəzi qoşalaşmalara da diqqət edək: bubbu/ bubub (Naxçıvan)/ bibbi (Ordubad) ‘şanapipik, quş adı’, dəllə ‘bıçaq’ (yevlax), dobbu ‘çolaq’ (Ağdam), bəllə (Lənkəran) ‘çox duzlu’, (Şahbuz) ‘xırdaqulaqlı qoyun’, beççə ‘balaca, xırda’ (Zəngibasar), cibbəlæx/ /dzibbælæx’ ‘alçaqboy, balaca, arıq’, cıbbılı/ dżıbbılı/ cıpbılı/ dżıpbılı ‘balaca’, qubba ‘topa, hündür’, qubba-qubba ‘topa-topa, hündür-hündür’, qubbalamax ‘bir yerə topalamaq, təpə kimi yığmaq’ (Culfa, Naxçıvan), çobban, itti/ accı/ æcci/ æcci ‘acı’, dəccəl, həcci (Ərbil, Kərkük), köşşəg (Salyan) ‘qarğıdalının dənləri çıxarıldıqdan sonra qalan hissəsi, qıçası; toxum; kartofun cücərən gözcükləri’ və s.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrində, demək olar ki, ğ, x', k' səslərindən başqa, bütün samitlərin qoşalaşması müşahidə olunur.

Ümumilikdə isə q samiti qoşalaşmanın ən aktiv səsidir. Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə ikinci – örtülü hecadakı q, k və x samitlərinin müqabilində dialektlərdə qq/ k'q, bəzən də kk/ kg, xx qoşalaşması müşahidə olunur.

Azərbaycan dilində **çök-** feili və ad düzəldən **-ək** şəkilçisi əsasında formalaşan “çökək” sözü çökkək/ çökgək/ çökgəx' (Babək, Böyük Qarakilsə, Zəngibasar) /çöqçəx'/ çöqçəx'/ uoqçəx' (Ərdəbil, Naxçıvan, Şahbuz, Təbriz) fonetik variantları ilə qoşalaşma prosesi keçirmişdir. Həmçinin “çuxur” ismi də çuqqur/ uqçur (Ərdəbil, Kəngərli, Naxçıvan, Təbriz) / çuxxur (Babək, Kəngərli) şəklində qoşalaşma ilə işlənir. Səs və məna uyğunluqları (çoq-/ çuq) “çökək” və “çuxur” sözlərinin eyni yuvadan törədiyini göstərir.

Azərbaycan ədəbi dilindəki “oxay” nidası dialekt və şivələrdə uqqa^oy (Meğri – Nüvədi) (Əliyev, 2023:106) /oqqay (Culfa, Ordubad) /oxxay (Babək) şəklində qq/ xx qoşalaşmaları ilə işlənir. “Yoxuş”, “naxa” sözlərindəki x samiti isə qoşa qq/ k'q ilə müşahidə olunur: yoqquş/ yok'quş (Güney Azərbaycan - Muğan), naqqa/ nak'qa (Kəngərli, Naxçıvan, Sədərək, Şərur). Neftçala şivələrində “axışmaq” feilinin *ak'qışmaq* tələffüz variantı qeydə alınmışdır (Qəmbərova, 2020:62). Bütün bunlar onu göstərir ki, x dildə sonrakı prosesdir. Yazılı abidələrdə də müasir Azərbaycan ədəbi dilində x ilə işlənən sözlər bir çox “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Oğuznamə”də q samiti ilə verilmişdir: *qalq/qaq* ‘qalx’, qalqınca ‘qalxınca’, qalquban ‘qalxıban’ *qırq* ‘qırx’, *baq* ‘bax’, *yoq* ‘yox’, yoquş ‘yoxuş’, qorq ‘qorx’, çoq ‘çox’, cəbbə-çuqa ‘cübbə-çuxa’, yaqıldıqda ‘yaxıldıqda’, çiqaraq ‘çixaraq’, taqıldığın ‘taxıldığın’ (Kitabi-Dədə Qorqud, 1999; Oğuznamə, 1987) və s.

Samit qoşalaşması ilə işlənmiş qaqqa, aqqa/ ak'qa kimi sözlər də tədqiqat baxımından maraqlıdır. *Qaqqa* sözü Qarabağ, Ucar, Zəngəzur şivələrində “hər növ şirniyyat və ya meyvə (uşaq leksikonunda)”, Salyan dialektində isə “ata” mənasında qeydə alınmışdır (Azərbaycan, 2007:275). *Aqqa/ ak'qa* sözü Ağbabanın Təpəköy (Bayramov, 2020:292), Neftçalanın Aşağı Qaramanlı, Qoltuq, Mayak şivələrində (Qəmbərova, 2020:62) “ata, baba, böyük qardaş”, Saatlı, Zərdab

şivələrində “ata” mənalarında, həmçinin Quba və Saatlı şivələrində “yaşlı, nüfuzlu kişilərə edilən müraciət forması” kimi işlənir (Azərbaycan, 2007: 17).

Q dominantından törəyən $x \leftarrow \check{g} \leftarrow q \rightarrow k' \rightarrow k \rightarrow \check{c} \rightarrow \check{u} \rightarrow s$ səs axarı semantik cəhətdən çoxşaxəli **qa** praformasının iki mənə istiqamətini bu nümunələr əsasında müəyyənləşdirməyə imkan verir: 1) aclıq hissini yox etmək üçün yemək - qa; 2) müəyyən səbəbdən sığınması varlıq (canlı və ya cansız) – qa.

İlkin nitq modelinin **səs = söz = söyləm (fikir)**, yaxud **heca = söz = söyləm (fikir)** şəkli o deməkdir ki, $a \leftarrow \check{x} / qa \leftarrow q\check{x}$ yalnız fonetik vahid deyil, həm də fonosemantik və qrammatik-semantik vahiddir. Bu sözlərdə mənə daralması və genişlənməsi prosesini belə izləmək olar: aclıq (nitqə gətirilməmiş hiss, fikir - genişlənmə) $\rightarrow qa$ (nitqdə fonetik səslənmə - daralma) $\rightarrow yemək$ (fonosemantik çoxmənəlilik - genişlənmə) $\rightarrow yeməyin$ növü (sözün leksik mənəsi - daralma). a/\check{x} səsinin $ı \leftarrow (\check{u})u \leftarrow (\check{o})o \leftarrow a^o \leftarrow a \leftarrow \check{x} \rightarrow \check{a}$ sait dəyişmələri də leksik-semantik genişlənmə və daralmaya təsir edir. Bu nəzəri fikri **q** samitinin səs axarını da nəzərə almaqla Azərbaycan dili və onun dialekt materialları əsasında gözdən keçirək.

Qa praformasında “yemək” mənəsi ilə bağlı genişlənmə və daralma: *Qa* (“Məlikməmmədin nağılı”ndan: - “Qa” deyəndə ət, “qu” deyəndə su verərsən) / *qut* (- *Sə:rdən ağzıma ta:rı qutu dəymiyip*. Şərur - Axura) ‘yemək’; *qaqa* (*Naxçıvan, Vedibasar, Zəngibasar*) / *qaqqa* (Ağcabədi, Ağdam, Beyləqan, Cəbrayıl, Füzuli, Kəlbəcər, Ucar,)– 1) hər növ şirniyyat və ya meyvə (uşaq leksikonunda), 2) qoza, palıd qozası (Oğuz, Zaqatala) (Azərbaycan, 2007:275); *qoğal/ qoqal/ qalac/ qaləc* (Azərbaycan, 2009:337); *kökə* (- *Nə gəyrim, bəji, uşax dözmür a:; təndirdən çıxan kimi kökələre çuvux taxıram kın, əllərin yandımasın, yesinnər*. Beyləqan – Örenqala) / *k'ok'a* (Şamaxı) / *k'uk'a* (Meğri) (Azərbaycan, 2023:77) / *kükə* (Babək, Ordubad) / *çöçə / yöyə* (Babək, Culfa, Kəngərli, Naxçıvan, Ordubad, Sədərək, Şahbuz, Şərur) (Azərbaycan, 2017:107); *qutab* (Bakı, Şamaxı) / *xitəb* (Qubadlı, Ordubad) / *xidəf* (Daşkəsən) / *kətə* (Qarabağ, Naxçıvan, Şərur, Təriz, Vedibasar, Zəngibasar); *qındı* (Beyləqan, Füzuli) / *dındı* (Salyan) ‘süd və undan hazırlanmış uşaq yeməyi’; *çoşa / yöşa* (*Ağuzə ‘ağuzə’ qoymalı hər nə yöşam mar ‘çoşam var’, gətirdim qoydum surfuya/ dəsdərxana ‘süfrəyə’*. Kəngərli - Xok) ‘əlüstü, tələsik yeyiləcək hər hansı bir şey, atışdırmalıq’, *k'al* (Dərbənd, Tabasaran) ‘acıxəmrə vurulmamış, yaxud südlə yoğurulmuş xəmirədən bişirilmiş çörək’ (Azərbaycan, 2009:333) və s.

Qa praformasında müəyyən səbəbdən sığınması varlıq anlamında həm canlı, həm cansız, həm də ilahi varlıqların adları birləşir. Bu anlayış çox genişdir (Məhərrəmli, 2016:98-99). Bunun bir istiqaməti olaraq “ata”, “baba”, “böyük qardaş” mənalarını ifadə edən qoşasamitli *qaqqa/ aqqa/ ak'qa* sözlərində və bunların bir samitlə işlənən fonetik variantlarında da semantik genişlənmə cəhətindən elə bir fərq yoxdur: *qaqa* – ata, böyük qardaş (Tabasaranın Yersi şivəsində) (Azərbaycan, 2009:335), qardaş (Beyləqan, Füzuli); hər hansı bir oğlan uşağına və ya özündən kiçik kişi xeyləyinə müraciət (Ağdam); *qağa* – 1) ata, böyük qardaş (Borçalı, Gədəbəy, Qarabağ, Sədərək, Şərur); 2) ata, baba (İraq -

Ərbil) (Barmanbay, 2024:194; Quliyeva, 2022:251; İraq-Türkman, 2004:379); *aqə* – 1) ata, böyük qardaş (Ağbaba, Borçalı, Şörəyel) (Barmanbay, 2024:492; Bayramov, 2020:292); 2) qardaş (Çənbərək – Göləkənd) (Kərimov, 2004:294); *qada* – qardaş (Kəngərli, Şərur) (Azərbaycan, 2017:189); *ağa* – ata (Meğri, Ordubad). *Ağa* sözü əsasında formalaşan *ağacan* (Təbriz) /*ağanənə* (Ordubad) /*ağainnə* (Zəngibasar) ‘nənə, atanın anası’, *ağabacı* (Quba) /*ağbacı* (Naxçıvan, Şərur) ‘böyük bacı’, *ağababa* ‘baba’, ağadadaş (Təbriz) ‘böyük qardaş’, *ağabacı* (Basarkeçər) ‘böyük qardaşın arvadı’, *ağamirzə* (Zəngibasar) ‘böyük qayın’ (Azərbaycan, 2007:13; Azərbaycan, 2017:56-57) və s. sözlər də böyüklük anlayışı özünü qoruyub saxlamışdır.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, qoşasamitli qaqqə, aqqa sözlərinin də bu mənə genişlənməsi və daralması xüsusi yeri vardır.

Qoşasamitli sözlərin hamısında geminatlıq axtarmaq doğru deyil. Geminatlıq söz köklərində samit uzanmasıdır. Bu isə kipləşən-partlayan və kipləşən-novlu samitlərdə müşahidə olunmur, çünki bu samitlərdə sərtlik vardır. Novlu və sonor səslərdə davamlılıq güclü və elastik (yumşaq) olduğu üçün geminatlıq yarana bilər. Yalnız türk dillərində deyil, digər dillərdə də söz köklərində baş verən qoşalaşma prosesinin, bunun “güzgü” üsullu variantlarının araşdırılması kök dillərin, dilin inkişafı tarixinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov, M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. (2020). İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Elm və təhsil.
2. Axundov, A.A. (1973). Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik, fonoloji tədqiqat təcrübəsi). Bakı: Maarif.
3. Azərbaycan, dilinin Dərbənd dialekti. (2009). Bakı: Elm.
4. Barmanbay, A., Sadıqlı V. (2024). Gürcüstandan Azərbaycana ağız sözlüyü. Ankara: Dün Bugün Yarın Yayınları.
5. Bayramov, A., Bayramova, A. (2020). Azərbaycan dilinin Ağbaba şivəsi. Bakı: Elm və təhsil.
6. Dilçilik, ensiklopediyası. (2006). F. Veysəllinin redaktəsi ilə. 2 cildə. I cild. Bakı: Mütərcim.
7. Hacıyev, T.İ. (2018). Cəbrayıl şivəsi. Bakı: Elm.
8. Hacıyeva, Q. (2017). Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik və leksik müqayisəsi. Naxçıvan: Əcəmi.
9. İmamquliyeva, K.H. (2019). Dominant səslər. Müasir Azərbaycan dili, I cild, Fonetika və fonologiya. Bakı: Elm.
10. İraq-Türkman, ləhcəsi. (2004). Bakı: Elm.
11. Kaşğari, Mahmud. (2024). Divanü lüğət-it-türk. Xalid Səid Xocayevin tərcüməsində. 3 cildə. I cild. Bakı: Elm.
12. Kaşğari, Mahmud. (2024). Divanü lüğət-it-türk. Xalid Səid Xocayevin tərcüməsində. 3 cildə. III cild. Bakı: Elm.

13. Kərimov, Ş.M. (2004). Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri. Bakı: Nurlan.
14. Kitabı-Dədə Qorqud, (1999). Bakı: Yeni Nəşrlər Evi.
15. Qəmbərova, Q.G. (2020), Azərbaycan dilinin Neftçala rayonu şivələri. Bakı: Savad.
16. Quliyeva, K.F. (2022). İraq-Türkman ləhcəsinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil.
17. Məhərrəmli, B.B. (2016). Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı: Xəzər Universiteti.
18. Oğuznamə. (1987). Bakı: Yazıçı.
19. Paşayev, Q. (2003). Kərkük dialektinin fonetikasi. Bakı: Elm.
20. Sadıqova, S., Hüseynova N., Abdullayeva İ., Novruzova S., Həsənli-Qəribova Ş. (2018). İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Elm.
21. Щербак, А.М. (1970). Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград: Наука.
22. Şirəliyev, M.Ş. (2008). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərqi-Qərb.
23. Zeynalov, F.R. (1981). Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif.

Кифаят Имамгулиева (Азербайджан)

Удвоение согласных, геминация или «зеркальный» метод в наименовании

Резюме

Удвоение согласных в середине слова с акустической точки зрения представляет собой естественное состояние языка и проявляется как один из его первичных языковых признаков. Удвоение согласных, преимущественно наблюдаемое в двусложных словах, является одним из наиболее активных языковых явлений детского лексикона как в языках мира в целом, так и в азербайджанском языке и его диалектах. babba/ ba^obba 'дедушка', nænnæ/ nænnə 'бабушка', dæddæ/ dæddə 'деда', æddæ/ adda 'ада/ отец', ænnæ/ annə 'мать', abba/ арба/ һарба 'аппа, еда', æbbæ/ æpbæ 'əppək, хлеб', qaqqə 'сладости', quqqu 'птица, петух', üffü/ üffə 'горячая еда', buvva 'buva, вода', aqqa 'обувь', cizza/ dızza/ dizza 'cıza; кипяток, указание на горячий предмет' и т. д. Процесс удвоения согласных здесь можно рассматривать как переходный этап к многосложности, формирующийся посредством закрытия слога после повторения одного и того же открытого слога (dæ-dæ-dæ...), в результате чего возникает форма (dæd-dæ).

Удвоение согласных в языке представляет собой своего рода «зеркальный» приём; Второй из слогов слога, разделённых серединой удвоенного согласного, отражается зеркально, подобно первому. В процессе произношения конечный согласный первого слога занимает в своей артикуляционной базе позицию релаксации и, в зависимости от характера согласного (щелевой, фрикативный, сонорный, носовой, смычный и т. д.), может демонстрировать дыхательную непрерывность.

Неправильно искать геминацию во всех словах с удвоенными согласными. Геминация представляет собой удлинение согласного. Это, в свою очередь, не

наблюдается у смычно-взрывных и смычно-щелевых согласных, поскольку данным согласным свойственна твердость. В щелевых и сонорных звуках геминация может возникать, поскольку их протяжённость является сильной и эластичной (мягкой).

Ключевые слова: Дialect, удвоение согласных, геминация, детская речь, «зеркальный» метод.

Kifayat Imamgulyeva (Azerbaijan)

Double Consonants, Gemination, or the “Mirror” Method in Naming

Abstract

Double consonants, appearing two times in a row in the middle of the word from an acoustic perspective, constitutes a natural state of a language and manifests itself as one of its primary linguistic features. Double consonant (gemination) predominantly observed in disyllabic words, constitutes one of the most active linguistic phenomena of the child lexicon, both in the world’s languages in general and in the Azerbaijani language and its dialects: babba/ ba^obba ‘grandfather’, nænnæ/ nənnə ‘grandmother’, dæddæ/ dæddə ‘dad’, æddæ/ adda ‘ada/ father’, ænnæ/ annə ‘mother’, abba/ apba/ hapba ‘appa, food’, æbbæ/ æpbæ ‘æppək, bread’, qaqqə ‘sweets’, quqqu ‘bird, rooster’, üffü/ üffə ‘hot food’, buvva ‘buva, water’, aqqa ‘shoes’, cızza/ dızza/ dızza ‘cıza; boiling (hot), indication of something hot’ etc. The process of consonant gemination here can be considered a transitional stage toward polysyllabicity, formed through syllable closure in the language following the repetition of the same open syllable (dæ-dæ-dæ...), resulting in the form (dæd-dæ).

Consonant gemination functions as a kind of “mirror” mechanism in language; The second of the syllabic layers separated by the midpoint of the geminate consonant is reflected in a mirror-like manner, in the same way as the first. During articulation, the final consonant of the first syllable assumes a relaxing position within its place of articulation, and exhibit a breath-supported continuity by even depending on the nature of the consonant (affricate, fricative, sonorant, nasal, stopped, and etc.).

It is incorrect to seek gemination in all words containing double consonants. Gemination is the lengthening of a consonant. This, in turn, is not observed in plosive (stop) and affricate consonants, since these consonants are characterized by articulatory hardness. Gemination can arise because their continuity is strong and elastic (soft) in fricative and sonorant sounds.

Keywords: *Dialect, double consonants, gemination, child language, the “mirror” method.*